

Докладны

темасы:

**«Школада халкъ авуз
яратывчулукъну уйренив»**

Язгъан

**Агъачкъала орта мактапны
муалими Арсланова А.П.**

токладыммы темаск: "Школада халкы абуу
ратовчулугу уйрениш". 120071.

Өзүңгө амадам халкымы тебер сиз байыгымык стои
сейген адам экздуу. Фалкмар, демек халкы йормар, са
лар, ёмаклар, айтовлар, чеген ёмаклар, хабарлар
бире бир дарансада мезет бере. Алар тойму конмерде ман
ытыва шавыма конмендей шатлыкка кона келген; алар а
у конмерде кыла кошулган кырдандар, кыла бириккен
кырдандар коректеге масаламатты бала келген; алар стою
коректе коректеге иш кыдымы кырдан, дерт койдоргому
кертти ёндам бала келген.

Халкы абуу эратовчулук - халкы эратывам, халкымы
кынде шавыма, абуудан айтыма келген тебер асары.
Халкы асарларогон автору - халкы. Школада халкы абуу
эратовчулугу иш стоиме хасметыва уйрете. Ватамы.
кыла, халкыга кыла кыдымы этив, ата-амыга, умуу
кылакыга кыдымы этив, кырдандыга кыламык, кыла
кыдымы, кыдымы - халкы абуу эратовчулугу асар
кыдымы иш стоиме кыдымы.

Школада фалкмар, халкы абуу эратовчулугу кыдымы,
му арабмет асарлардан баытыва кыдымы. Вай ремен
кыдымы? Кыдымы сиз - "халкы". Демек, кыдымы кыдымы, бир кыдымы
кыдымы эратовчулугу тоном - кыдымы халкымы.

Кыдымы сиз - "абуу". Бу кыдымы кыдымы сиз. Вай ремен - абуудан
кыдымы кыдымы, кыдымы кыдымы ва айтыма кыдымы,
эратовчулук. Кыдымы ата-бабаларогон мансымырде, ога,
гарда, тадымет асарда, кыдымы кыдымы шавыма иш
кыдымы, сарымамы, ёмакымамы, хабарымамы, айтовымамы
ва баытыва аратыма кыдымы бир-бирине айтыма, кыдымы
кыдымы уйрете, абуудан - абуудыма кыдымы кыдымы.

Школада халкы абуу эратовчулугу кыдымы кыдымы кыдымы
кыдымы кыдымы. Алар айры-айры кыдымы.
Кыдымы фалкмарыма кыдымы кыдымы.

1. Ёмаклар;
- 2) кыдымы кыдымы ёмаклар;
- 3) кыдымы ёмаклар;
- 4) кыдымы кыдымы ёмаклар;
- 5) кыдымы ёмаклар;
- 6) айтовлар ва атамар кыдымы.
- 7) кыдымы фалкмары.
- 8) кыдымы кыдымы кыдымы.
- 9) кыдымы кыдымы кыдымы кыдымы.
- 10) кыдымы кыдымы кыдымы кыдымы.
- 11) кыдымы кыдымы кыдымы кыдымы.
- 12) кыдымы кыдымы кыдымы кыдымы.

Шакълар

къ абуз ератовчургуу гешимеде Шиманог аслу терене
ме Шакъларга, Шакълар шавра бамаган ва бама
сарошмайган ишени галында кабарлаб. Шакълана ошуб-
мда шимар гайбаманог килетин сурагалай. Шакълар халкын
аб галом, ошу галымагом, хасметом, умутиаром, хонешаром
а шимовларом туд сурагалай.

1) Гайбаманог галындага Шакъларда талмо-гымнаго, берн
сайдан тоймаб, ошоб ва кабан-галыномыдам чоно кеп килеттиер,
галак-ворога, зинсоз, ашасоз тал. Шиманог арасында Шакълана
ог ошубганда ва аманог галында айлеетиде, шо гайбаманог
килеттиери дуан, инсанманог ишерики баша берилени ва шиманог
галай ошисе ташемени ера ташемени, сан да бир килетини ишени
шом, туд откенше деп, калыгыманог килемсе ариб баур. Алай деме
вар шавра гиретимемен гайбаманог килетини - адамна хасметоб.

2. Согордуе Шакълар. Кеп бургонгое деворимеде ерагалам. "Согордуе
оген сиз ташамна, атайог, бек кунсуну деме, бамагаб шиманог
агымна. Атаманга эмен, карт, дев, кылбай, етти кват ер, етти
гават кек ва ошре килеттиер де кеп хон заманшардан кеме.

3. Шимав - туруми Шакълар. Бу Шакълар сайки белган ишени
галыноманог. Бу шав-туруми Шакълар куншукманог арасында
гал кеп айогган Шакълардан самана.

4. Шимават ошисе шогоршав, кунсуну мердешими аманга кыгар
гаватта кунсуну, аманга килеб-бу шав-туруми Шакъланог ашу
кебер кунсуну. Галам алайогк айтовманог, келген Шакъланог,
атамар сезиерим.

Айтовманог, келген Шакълар, атамар сезиер халкын огтен шав
аун чоноде ишени гирете. Халкын согоншери, ошу ругуну тал
помоглар килетини гиз аманга килтиргенден кайро, халкын
келесек шавуна кунсуну огтен согилог кунсуну да бар. Агазон
са ердан "савутманоган" гиз буман каваса, айтовманог, Шак
маног, атамар сезиени ишени шиманог тавсирин, тарбешаву
чог де кунсуну. Франкларну асарларом келитог, ашоз аманог
кавасона аманог кайогган кун, педагогика иш эттиери деп
поктаманга ерамаб. Аманог иш шавманог гавра терен кай
хатароглар келтиер, аманог ишени кунсуну аманог тар
бисе шогилени тар кавгага келитог "турим ташно" айман
агарган чанкешке бакдорманга кек.

Шимават токташдорган кайде айтовманог ва атамар сезиер.
деп халкы асунаног бонода абуздан айта килген терен шав-
маног кебер сезиере айтовманог ва атамар сезиери деп айтыла.
Галам бамаган ким каварганог белгени ташай. Чонок Шак
лар халкын абуз ератовчургуу бир формасо бала. Калыгымна
келитогган еримеде, бумгаларда келген Шаклар айтыл, аманог кел
шек бек куну ишени галында калманог килген Чонок Шаклар
галам галыномон, галыномон ва терневыномон согманоган
ек ариб шиманог бер. Айтовманог ва атамар сезиери
шав буман токтое байлаву бала, шаву токтое-токтое иш
саран сурагалай. Алар Ваганог кайнар кайде келтисе гав
кете. ата - аманга, кунсуну кунсуну эттисе гавра Наму

~~Учир-мунг шоншир:~~

хилван эе агар, ховсидиган эе агар.

Иши дунан эр ишиар.

Эрши гур да сувук.

Тасвир бишар байсан, тусгана шээр ховис.

Бус бишэн бай ишар.

Ишөөн бишэн иврунас.

Хингек байсанга, тунг бишэн ховид.

Бу асарлар хайхынг ойнавга, хайхынгва уйретивн бэгшилана эрши, ховсгарахь айтошган бу айтовлар мавнасон хили айта нам десе, неганыг сиз хаммаша таше. Юз ившамы бонда кудур хайхь атешиу бай, тереи мавнамо, чеберинде ар даратшамын теген кеп шил айтовшамы, ашмар эймерин, чогеген ёмакыларон эратыган. Алар биреден биревге, насудам насудва, бериле турун, тереишидирине, харлана, хайхынгана турун, биди залвалта эрши өтжиген. Ташм бир-нелг чогеген ёмакылар хитирейн. Чогеген ёмакылар ешавну кеп торию амарона бэгшилана. Ашу ханда алар савамогно авиань ва уё ишиерин, шаларда хаманалган шатмань кудуршаб. Мисамар:

1. Туре сэйлей, жисе кайай, жисе таший.
(тунг, эймер, кудурин.ир)

2. Стуз эхеси тасе, бириси таший (тунгир, тунг)

3. Жини еж, аши сэйлей,
Овурини илгнн ешай,
Чийншотунг ири дун,
Тану еше бишэн эра. (китанг)

Чогеген ёмакылар гур заманда да ишваног теревнон тартон гелен. Чеберинк еждан кеген ёмакылар бек уста кудурна. Чогеген ёмакылар адатин ханда ховсгарахь суратив била. Чогеген ёмакы сань чогеген дареланог шалай кудурину ашгирекин мавнавь абуз эратовцуруву энгоз ие ховрана ишваног эжинг тунгидоринк уеан дудуралшам; хамиде юз ишмар аудон ишник, хамиде чогеген ёмакылар ишваног теревнон, аншавурун тешиле хриде, артуринде, хайхынг итти отивде, санабун, били иин тауриншадоривда аваминьно, ишавга ховиошавуе сэйлекн баун тохьтай.

Ташм харайохь адит-кыиохь йорингви.
Бирини абатон аил да битинге аманог хайхынгаронда хашмар, ахоронго эшудува бараванда, „Елга самалган элава-валеллага эрши адатинг ботон ошморон бийлеи ен ва койшоген хам азогно баун, хайхынг сиз хазнаса баун тохьтай. Хайхь абуз эратовцурувуну асарларонго грасондам адат-кыиохь йорингва, айкынлага, югарын хайхь, хаминь йорингва, масара ва иришхат саронин ва чуну аваминьт бериле таше. Бу асарлар, дешек йор сар, биди аудонгво хайхьобозног ешавун суративай ва аудонгво адатинанг гез аилга турдур. Ашгнн хамини-девтерини бийлесе, хамини заманог теге ва ишавне да четин, гешеккин гез аилга гештериле де койшогн.

Адат-кыиохь поэзия - Земле, Гавруз, Мурьерек,

зрени светлинлар - кызлар. Оте дилган. Жилире коурункан
аманда энур евурункан. Муратда өткериме байлам. Энур
ки, ишмайына бесум деп, арамлар аманг үстине аман
идан сув төмон, сонг торто-торто затлар - май, йогурт
а, ун бере байламлар. Юдурбаймог буса эрминшер корете
илган. Муну муратог - ашмакк тошмакко, берекетти ар
бурмакк учун байлам. Эрминшер Юдурбай сиромеимог ебу
абзаргва кереп айта байлам. Сарошаног айтагванмакка
арезамлар - савгатлар бериме байлам.

Юдурбаймог коротемде айтамаван масхара парзвыи
Бир коразти бар эди,
Чусти кызлар мар эди,
Суд сойтти кошму учан,
Атман атга шимисим;
Атман атга шимисе,
Селтип кымугу урайсан,
Келтип кымугу урайсан,
Селтип кымугу ашмакк.

Чили бесек курисим,
Чили бесек курисим,
Юнмиме шимкер этимим,
Юнмиме шимкер этимим,
Курисиме етимим,

шимамог эрминшеру, элекк шиммаг ебуз эрт.
Ашмакк учун колгаронган ера шимар берер колгарган
ебуз эратовга шимамог эрминшеру деп айтама. Шимамог
ашмакк эрминшеру тогил эрмин, майма, башмакка тарбия
коштир, шимамог кутамкордай шат речкер, етти
аргоме, сон - бумар шимамог эрминшеруна тас шимамог
Бесек эрминшеру (кыккыккыккык).

Башмак, башмак, берекетти,
Башмак эрминшеру,
Башмак эрминшеру,
Башмак эрминшеру, кел шимар шимамог.

Шиминшеру;

Огмог арба тударонганда шимар, шому эрминшеру
де шимин, арбамог шимин деп кел айта, бумай
айта байлам;

Кел - кел, арба, кел арба,
Келтип келтип бумай,
Келтип келтип от шимин,
Келтип бумай кел шимин!

Шиминшеру:

Агав Агав арба,
Агаву кел каргог,
Каргогшаног учу ел,
Абушмакка когю ел.

Бусалат "Судан" газетде "шимамог эрминшеру" деген
бетинде бумай шимамог ебуз эратовчулугу ебузга.
Ашмакк шимамог кел шиминшеру:
Келтип ебуз эратовчулук асарида арасида ашмакклар
кел шиминшеру да бар. Алар бумаймог асарида ашмакклар
ашмакклар кел шиминшеру келтип шиминшеру айта келтип
шимамог; масана, шиминшеру ашмакк келтип шиминшеру.

кимо, иммо иимикк ириниммо симильму шикимит
вои; Бешек бабу бей беледи,
Бей уман, бей вады
Власа, уманварганов беледи,
Фаселле, ревелле беледи.

Квартилардан амаанка:

Эндирейли Закав, кварт да беледи, гезери де соккур
балгынра Эндирейге каетган беледи. Варданлар
бериси де оу устоне ансаларлар, сен гавур беледи
сан реп, мовошманларар. Соккур Закав Эндирейде
гетем, гетемде мурал айтган;

Эндирей, Эндирей,
Эндирей маге геримей!
Кваквалара паваларай теги беледи,
Абураара ат амаатр ер беледи!

Давог да бир мисал; Бир кучмукча барон, бир
кучмукчу да бетдиригенде, катомлар айтган
квартови;

Бериме, берим беледи,
Арта факра керим беледи,
Курбан ийра куркур беледи,
Граде ийра соккур ийра;

Кваквалара, кваквалара - итимиер;

Салкь абуз ератовчуркуда масара - самартогов, итимиер
ауфонда кен ерми тутгане. Тамор ва сатире буронго
реворлерде тутур ториме белеманган. Калкьо еноу
хаекьмо торимонде керсетим кобмаб - о егименге, тек
еноу реворде де оимор ермие кваст этегем пашиме
мошле, араманга, квонань касметмананга квасте зунду
тенису сабуту беледи токтаб.

Аман ва химо катом.

Аман катом кедорер.

Тендеги, азу керондрем,

Замансок кал кетирер, -

Шо толардер кватондрем

Чабол ат-ра етменек

Аман катомин артондрем.

Кватоминан енего.

Алма бала амотондрем,

Кватоминдра катом бар,

Уага сокыган гетенрей.

Эрендерде эрен бар

Уот етотегем гетенрей!

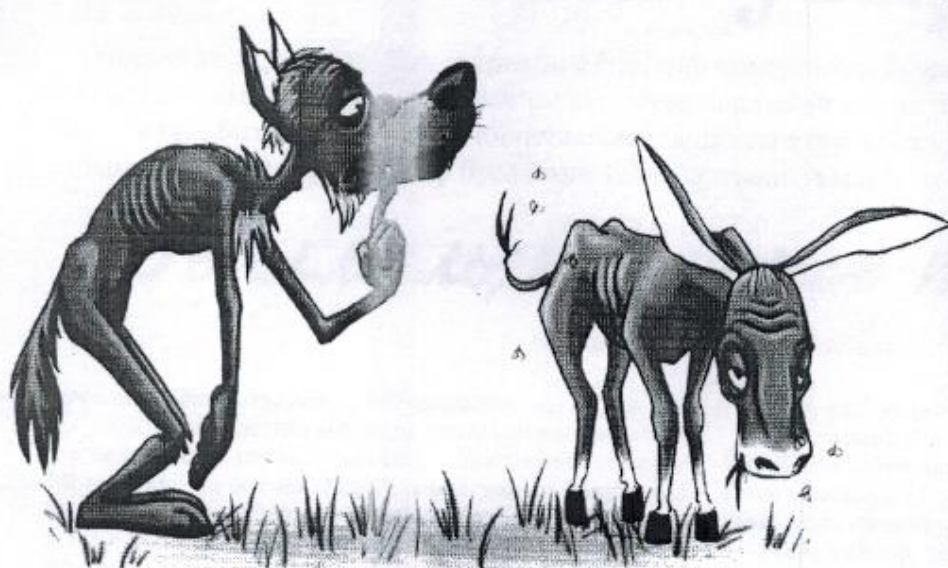
Кватоминан еманой

Эрмене гетек харонь еобретер;

Кватоминан ешменек

Эрмене бимеленем уобретер!

Ана тилибизни уйренебиз

Тъакъыллы эшекни де, агъмакъ бѣрюню де хабары

Къумукъ халкъ ёммагъындан

Бир юртда бир аврувлу къарт тамаза болгъан. Къатыны да олюп, ол яп-янгыз къала.

Бу къартны тирменге барып уйренген эшеги болгъан. Бир керен къарт, ашлыкъ да юклеп, эшегин тирменге йибере. Эшек тирменге ашлыкъны да етиштирип, отлама чыгъа.

Бир тебеден таба муну гѣрюп, ач бѣрю яшына геле де, эшекге булай дей:

–Эшек, сен мени учун къысмет йиберген азыкъсан. Гъали мен сени ашайман.

–Яхшы,–дей эшек,–мен къачан да сени азыгъынгман. Бизин ата-баба-

ларыбыз да сизин азыгъыгъыз бола гелген. Адамлар бизин этибизни ашамай, кѣбюсюн сиз, азында итлер ашай. Гъюрметли бѣрю-акъай, мени сагъа бир тилевюм бар.

–Гы, айт, не тилевюнг бар?–дей бѣрю.

–Мен бир аврувлу къартны эшегимен. Мени тирмен тартма йиберген. Мен барып унну етиштирип гелейим. Уйде мени бир семиз къодугъум да бар. Ону да алып, юрт ягъагъа чыгъайым. Сонг не суйсенг де этерсен.

–Уюгюз не ердедир?–деп сорай бѣрю.

–Юрт ягъада,–дей эшек.

–Къаравулугъуз-затыгъыз бс мы?–деп сорай бѣрю.

–Бар хари, эки къаравулубуз бар,–дей эшек.

–Атлары кимлердир къаравул рыгъызны?–деп сорай бѣрю.

–Бирини аты Гѣнденлен тогъ бирини аты Тикчюй,–дей эшек.

–Сени атынг кимдир?–деп сор бѣрю дагъы да.

–Кѣпбилген,–дей эшек.

“Бирден эки яхшы. Къой, баласы да ашайым. Баласы къушлукъг анасы да тюшлюкге болур»,–д ойлашып, бѣрю эшекни юртг йибере.

Ахшам бола. Бѣрю юрт ягъа гелип токътай. Къарай, къара эшек ёкъ. Бѣрю эшекни есиси къапу алдына гелип:

–Ва Гѣнденлен тогъас!–деп къыч ра.

–Гѣнденлен тогъасны салгъанбы дей ичинден кюлемсиреп эшек.

–Ва Тикчюй!–дей бѣрю.

–Тикчюйню де къакъгъанбы: дей эшек.

Бѣрю бек ачувлана, тек сыр би дирмей, дагъы да:

–Ва Кѣпбилген!–дей.

–Кѣп билгенге тюгюлмю се агъмакъны къырда къоюп, ме арангъа гиргеним,–деп жава бере эшек.

“Эшекден де къуру къалды къодукъдан да”,–деп, ач бѣрю улу туруп, юртдан чыгъа. Ону улуйгъ нынэшитип, юртлу итлерартында тюз бола. Бѣрю итлерден гъара къутулуп, дагъы шо юртгъа гелме ге ант да этип, агъачлыкъгъа гир

ЖУРНАЛНЫ З-НЧЮ НОМЕРИНДЕ ЧЫКЪГЪАН КРОССВОРДНУ ЖАВАПЛАРЫ:

СОЛДАН ОНГЪА:

1. Варис. 3. Тавукъ. 4. Ана. 5. Самай. 6. Лобан. 8. Йылан. 10. Талап. 11. Ала. 12. Тамур. 13. Йылкы.

ОБРДЕН ТЮПГЕ:

2. Сай. 3. Тал. 5. Сый. 7. Нап. 9. Нар. 10. Тай.

Ана тилни уыйренебиз

Гьюрметли охувчулар! Биз журналны биринчи номеринден башлап, бир бетни яшларыбызга багышлама токыташгъанбыз. Артадагы йылларда ана тилни масъаласы кеп керенлер гетерилип тура. Шону учун, бизин журналга гиччипавланы, яшланы кьуршама сюебиз ва олар язгъан ширьурлар, хабарлар, этген суратлары бар буса бизге бакьдыргъаныгъызны сюе эдик.

Гьиллалыкъ кимге тюшген?

(Дагъыстан халкъ ёмагъы)

Дюнья башланагъанда, ерде бажарывну, пагьмулукьну адамлагъа овлешип битгенде, кьалгъан жанлар, кьушлар, балыклар уллу кьавгъа гетере. Олагъа не болгъанны бирев де англап битмей. Бары зат булгъанып, тавукь инг башлап, учун уйренме тарыкъны билмей кьанатланы озьоне танглай. Бёрю буса, кьагъып тутуп аякъланы ала, тек олагъа гере гьакьыллы баш да болма герекни ойлашмай. Жанлар, кьушлар, балыклар кимге не тюшгенни ачыкъ этгенче, ерде ташланып гьиллалыкъ кьала. Шону янындан овтуп барагъан адам ону ерде гетерип алып гете. Тюлкую адамгъа не зат тюшгенни англай, тек озьюгеч бола. Ол гьиллалыкъдан кьалгъанны шислеген.

Ондан сонг кеп гюн гете. Жанлар, кьушлар, балыклар якь-якъгъа яйыла. Балыкъ озьенге чомула. О бирден гьиллалыкъ не болду экен деп эсине тюшюп гете. Сувдан башын да чыгъарып, кьычырма башлай.

— Гьей, аталар, гьиллалыкъны кимге бердигиз?

— Гьиллалыкъ адамгъа тюшген, — деп жавап берген кьушлар. Балыкъ бир зат да айтмай юзюп гетген. Озьоне эс алмагъан балыкъ, биразерге юзюп, янгыдан гьиллалыкъны гьакьында ойлаша:

— Гьей, жанлар, гьиллалыкъны кимге бердигиз? Бёрю сесленип:

— Адамгъа тюшдю.

— Не яхшыдыр, — деп жаваплана балыкъ, — гъали биз де, сиз де хатиржанлы болмажакъбыз. Шо аралыкъда тюлкую овтуп бара болгъан. «Неси яхшыдыр?» — деп ол кюлеп йибере, — адам сизин я сувда, бизин я ерде парахат кьоймажакъ. Огъар тынглагъан бёрю де, балыкъ да тамаиша болуп, авзун ачгъан кюйде тура, шо заман оланы адам тутуп гете. Тюлкую буса, куйругъун да силлеп, екъ болуп кьала.

СОРАВ:

Кочап Сали-Сулейман кьайсы кьыр жандан уьст гелген?

ЖАВАП:

Жавап бер чи

Кьумукьлар Магъачкъалагъа не деп айта?

1. Шагъар
2. Анжи
3. Семендер
4. Кьала

Кьумукьгюзде савут этеген беллили адам ким болгъан?

1. Шахманай
2. Бозигит
3. Болатхан
4. Базалай

Кьумукьланы кьоччакъ кьойчу яшны гьакьындагъы ёмакъны аты нечикдир?

1. Кьоччакъ яш
2. Кьоркъмас улан
3. Таш улан
4. Игит кьойчу

www.garligach.ru

Яшланы сайтындан алынгъан. Жавапларыгъызны кьаравуллайбыз.